

ПРО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ (В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ)

Pereguda E. The foreign policy concepts of the Ukrainian neoconservatism (in the context of the European integration).

The foreign policy concepts of neoconservative groups of the Party of Regions and its leaders in the context of European integration are researched in the article.

The ideological basis of the Ukrainian foreign policy are reflecting the domestic political realities. The foreign policy concepts of the Party of Regions are contradictory, as its program declares a course on the EU membership. Party leaders emphasize that European integration is the civilizational choice of Ukraine. Its institutional dimension is aimed at the implementation of the reforms of the European standards.

On other hand party is proclaiming limitations of the European integration. Their nomination is due to the traditional conservative values, that proclaim that integration should take place simultaneously with the «preserving of the historical, national and cultural uniqueness», and to the social basis of the party, which is grounded on the idea that European integration should not be harmful for the cooperation with Russia, and to the interests of companies for whom FTA with the EU is dangerous. The tendency to protectionism indicates the great weight of the traditional conservatism's component. It is also due to the economic situation, particularly to the crisis in the EU. Some ideologues are considering that this crisis is not limited to economy and that future development will lead to the collapse of political institutions and values of the EU.

It can be concluded that the party ideologues often emphasize that the national pragmatism is more suitable for Ukraine. The European integration should take place not by joining the European institutions.

Key words: neoconservatism, traditional conservatism, European integration, civilizational choice, European values, institutional dimension, national pragmatism, economic crisis, national identity.

Політичні партії та громадські організації, які сповідують цінності консерватизму, значною мірою впливають на формування політичного процесу в Україні, зокрема на сферу зовнішньої політики. Це проявилось у 2013 р., під час підготовки Єгоди про асоціацію України та Євросоюзу та відмови від її підписання. Але наразі вектор зовнішньої політики України остаточно не визначений. Тому аналіз зовнішньополітичних концепцій українських консервативних сил є актуальною проблемою.

З питань зовнішньої політики Української держави, зокрема реалізації її європейського вектору, існує багато публікацій. Але проблемі зв'язку цієї політики з цінностями консерватизму у вітчизняній науці увага фактично не приділяється. Частково це пояснюється тим, що консервативні політичні доктрини були об'єктом наукових досліджень хіба що в історичному контексті. Питання про те, що таке сучасний український консерватизм, як він еволюціонував, які його ключові ідеї, значною мірою залишаються відкритими.

Аналізу зовнішньополітичних концепцій сучасного українського консерватизму, на наш погляд, мають передувати кілька тез. Соціальна диверсифікація та розвиток суспільних комунікацій мали наслідком модифікацію політичних ідеологій. Нині партії водночас використовують постулати багатьох класичних ідеологій, цінності яких перетинаються в їх практичній діяльності. Тому при вивченні консервативних сил слід чіткіше визначитись із об'єктом. Потрібно виокремити ті елементи, які й нині відрізняють консерватизм від інших політичних течій, цінності, які є достатніми для його ідентифікації. В попередніх своїх дослідженнях автор дійшов висновку, що цю роль не може відігравати принцип інтегративності, тобто пріоритету спільноти над індивідом. Так само необхідними, але не достатніми, елементами консерватизму є релігійні або сімейні цінності. Натомість такою рисою є відстоювання природної соціальної нерівності [1, с. 3], на якій базуються уявлення про єдність суспільства, визнання ролі еліт тощо.

Ще однією проблемою є складна структура консерватизму. Поєднання змістовного [2] та ситуаційного [3, с. 24–26] підходів дозволяє виокремити в ньому такі напрями як традиційний консерватизм та неоконсерватизм. Якщо першому властивий усталений набір ідеологем (політичний індивідуалізм, приватна власність, вільні ринки, зменшення державного втручання в економіку [4]), то зміст другого в різних країнах і навіть в межах однієї держави може перебувати у широкому діапазоні. Це стосується й українського консерватизму, який включає різні за ідеологічними принципами партії. Це зумовлене як засадничою неоднорідністю консерватизму, так і соціокультурним розколом України. Остання включає регіони з різним історичним досвідом і традиціями. Тому консервативні організації, для яких ці регіони є базовими, різні за ідеологіями. Розкол України зумовлюється й її трансформацією від тоталітаризму до демократії, від складової СРСР до незалежної держави.

Ми обмежимо об'єкт дослідження однією з складових українського консерватизму, яка насамперед представлена угрупованнями, що володіють політичними та економічними активами переважно в східних та південних регіонах і об'єднані в Партію регіонів. Засадничо вони є ближчими до неоконсерватизму. Саме вони нині формують органи державної влади, здійснюють ключовий вплив на зовнішню політику. Одна з проблем дослідження полягає в тому, чому, незважаючи на євроінтеграційну риторику у 2011-2013 рр., влада врешті відмовилась від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та пішла на зближення з Росією. Емпірично це пов'язано з отриманими від такого кроку фінансовими та економічними дивідендами, але залишається відкритим питання про те, як ідеологічно це обгрунтовувалось.

Отже, метою статті є аналіз особливостей формування зовнішньополітичних концепцій неоконсервативних політичних угруповань, які входять до складу Партії регіонів, її діячів, які формують зовнішню політику України, в контексті подій навколо європейської інтеграції.

В цілому консерватизм має менші напрацювання в сфері зовнішньої політики, ніж комунізм, соціал-демократія, лібералізм тощо. Це зумовлюється меншою ідеологічною стрункістю консерватизму, його орієнтованістю насамперед на питання внутрішньої політики.

Але не можна говорити, що консерватизм взагалі не теоретизує з приводу міжнародної політики. Неоконсерватизм у сфері міжнародних відносин тривалий час спирався на концепцію «політичного реалізму». Співвідношення сил у світі до 1990-х років розглядалося як біполярне протистояння наддержав. Зовнішня політика визначалася як боротьба за владу, яка протягом людської історії часто велась у формі війни. Звідси схиляння консерваторів до нарощування військової могутності. Так, Н. Бернбаум відзначає, що теоретики неоконсерватизму США завжди виступали за посилення військової, економічної, політичної могутності США у світі [5].

Події ХХ ст. засвідчили здатність неоконсерваторів зважати на нові реалії у міжнародних відносинах. Неоконсервативна програма, викладена В. Крістолом та Р. Каганом у 1990-х роках, виходила з того, що США мають здійснювати «гуманну глобальну гегемонію» на основі міжнародного впливу та авторитету. Для цього пропонувалися не лише потужне збільшення військового бюджету, пропаганда патріотизму та мілітаризму, єдності народу та армії, а й моральне підкріплення дій, поширення американських політичних принципів – демократії, ринкової економіки та поваги до свободи [6].

В цьому контексті важливими є й історичні традиції як підґрунтя консерватизму. В 2001 р. батько турецької геополітики, майбутній міністр закордонних справ Туреччини професор А. Давутоглу у книзі «Стратегічна глибина» стверджував, що міжнародну поведінку країни визначають її геостратегічне становище та історична «глибина» [7].

Проблем міжнародної політики в контексті консервативних цінностей торкалися й українські дослідники. Як зауважував у 2010 р. О. Шморгун, «перемога правих партій у Європарламенті свідчить, що «на противагу глобальному ліберальному проекту „кінця історії“, яка розчиниться в спільному однорідному просторі взаємоінтегрованих фінансових капіталів (від якого, втім, вже давно відмовився сам її творець Френсіс Фукуяма), все більше актуалізуватимуться пошуки таких геополітичних союзів, фактично новітніх

вже рукотворних цивілізацій, де надкраїнні і національні політичні, економічні і духовні інститути не просто будуть взаємно інтегровані, а й синтезовані на спільних солідаристсько-корпоративних засадах» [8].

Що ж до формування зовнішньополітичних концепцій українського консерватизму, то дослідники вважають, що світоглядні засади зовнішньої політики України формувалися, у першу чергу, під впливом характеру її внутрішньополітичних процесів, а тому відображають скоріше специфіку внутрішнього політичного поля України, ніж об'єктивні характеристики міжнародного середовища, у якому оперує українська дипломатія. Так, одностороння проекція будови українського політичного простору на конфігурацію системи міжнародних відносин у Європі призвела до формування її бачення як бінарної (біполярної), конфліктної конструкції, що, у свою чергу, сприяло утвердженню взаємовиключного вибору як стрижневого українського уявлення про власну стратегію на міжнародній арені [9, с. 6].

Слід зауважити, що Партія регіонів та її керівництво досить різноманітні з точки зору зовнішньополітичних орієнтацій її членів та угруповань. В ній наявні групи, які наполягають на розвиткові західного, зокрема європейського вектору та водночас угруповання, які мають відверто антизахідні та проросійські погляди. Але далеко не всі ці групи концептуалізують свої зовнішньополітичні орієнтації. В цілому в ідеології партії значне місце посідають цінності, які сформувалися в процесі спільної історії українського та російського народів, зокрема, у мовній, конфесійній та інших сферах. Вони зумовлюють заходи зовнішньої політики, мають формувати орієнтацію на співробітництво з Росією, на традиційні для пострадянського простору системи безпеки.

Але в останні роки, особливо після приходу в 2010 р. Партії регіонів до влади, у її ставленні до проблем міжнародної політики сталися суттєві зміни. Хоча у програмі партії проголошується відкритість України, добросусідство з усіма сусідніми державами та позаблоковий статус, стратегічним вибором проголошується набуття Україною повноправного членства в Євросоюзі [10]. Ця теза була інституціоналізована на рівні державної політики. У 2010 р. Верховна Рада України, в якій Партія регіонів домінувала, ухвалила Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому Україна була названа європейською державою, а однією із засад зовнішньої політики – «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [11].

Традиційно переважний вплив на формування зовнішньої політики України справляв її очільник, пізніше – почесний лідер Партії регіонів В. Янукович. У серпні 2010 р. на зустрічі з представниками німецьких ділових кіл він заявив про те, що євроінтеграція є для України не просто метою зовнішньої політики, а її цивілізаційним вибором [12]. В цьому положенні важливі обидві характеристики. З одного боку, Україна робить вибір між кількома стратегіями. З іншого, вибір цей має не кон'юнктурний (наприклад, економічний), а саме цивілізаційний характер, тобто пов'язаний з культурною самоідентифікацією України, з вибором на користь цінностей, які властиві європейській цивілізації.

Ці положення були відображені в діяльності Міністерства закордонних справ України. Його керівник, також член Партії регіонів, Л. Кожара у травні 2013 р. зазначав: «Що ж стосується саме цивілізаційного вибору, то він був давно зроблений ще нашими предками. <...> Це – єдина європейська цивілізація. Ми ніколи не припиняли бути її частиною» [13].

Те, що європейський вибір пов'язаний з вибором на користь певної системи цінностей, підкреслював і той факт, що політика євроінтеграції у формулюванні відповідальних за сферу зовнішньої політики керівників ПР до певного моменту носила не абстрактний, а вельми чіткий інституційний вимір. Так, у серпні 2011 р. в статті в *The Wall Street Journal* В. Янукович зазначав, що Україна має не просто співпрацювати з ЄС, але врешті стати членом Європейського Союзу [14].

Інституційний вимір євроінтеграції був спрямований зокрема на реалізацію політики модернізації, яку в 2010 р. проголосило керівництво держави, причому саме крізь призму європейського зразка. Так, у листопаді 2013 р. Л. Кожара не підтримав пропозицію групи

промисловців до Президента відкласти підписання Угоди про асоціацію з ЄС на період до здійснення основних реформ та зауважив, що з підписанням угоди «ми будемо здійснювати реформи саме європейського зразка». Натомість «без такої угоди немає сенсу впроваджувати європейські правила в Україні», сенс є тоді, коли існує міцне політичне співробітництво, політична прив'язка до ЄС.

Таку саме позицію певний час підтримував і сам В. Янукович. У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України 2011 р., присвяченому політиці модернізації, зазначалося, що інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий та гуманітарний простір є орієнтиром для проведення системних реформ для модернізації країни [15, с. 131].

В контексті політики євроінтеграції розглядалися й питання міжнародної політики в Центральній та Східній Європі. В. Янукович відзначав, що Україна є невід'ємною частиною Центральноєвропейського регіону, поділяє його культурно-історичну спадщину, має спільне бачення регіональних проблем і шляхів їх вирішення, а, отже, зацікавлена у поглибленні регіональної кооперації та її подальшій інституціоналізації. Завданням державної політики має стати створення стимулів для контактів між Україною та центральноєвропейськими країнами у сфері освіти, а також для взаємодії між інститутами громадянського суспільства для створення спільного простору передачі освітніх та управлінських інновацій [15, с. 138].

Підсумовуючи цю частину нашого аналізу, маємо зробити висновок, що у 2010-2013 рр. політика євроінтеграції українського неоконсерватизму спиралась на потужний ідейний ґрунт, зумовлювалася не лише питаннями економічної кон'юнктури, а й ціннісною ідентифікацією України з Європейським Союзом. Також вона не обмежувалась лише політичною риторикою, а передбачала чіткий інституційний вимір, мету набуття повноправного членства в ЄС.

Водночас вже тоді у програмових документах партії та виступах її лідерів була наявна низка постулатів, які заперечували всеохоплюючий характер політики євроінтеграції, створювали обмежувальні рамки її реалізації. Частково це було пов'язано з традиційними консервативними підходами до проблем політики, частково – з регіональною обумовленістю тієї складової консерватизму, яка була представлена Партією регіонів. Зокрема у програмі партії реалізація стратегічного курсу на входження до Євросоюзу обмежується тим, що інтеграція має відбуватися «при максимальному збереженні особливостей історичної, національної та культурної унікальності». Також стверджується, що зближення з іншими суб'єктами міжнародної політики не має призводити до створення перешкод у вільному пересуванні між Україною та Росією [9].

З чим же пов'язана наявність цих обмежень? На наш погляд, це викликано не лише особливостями культурної ідентичності населення регіонів, які є базовими для партії, але й ще деякими важливими речами.

По-перше, іншими особливостями соціальної бази ПР. Багато підприємств, керівники яких були членами або підтримували Партію регіонів, були орієнтовані на збут своєї продукції на ринках Росії та інших країн СНД. На інших ринках їхня продукція значною мірою була неконкурентоспроможною. Крім того, небезпеку для цих підприємств становило створення всеохоплюючої зони вільної торгівлі України та Євросоюзу, яке передбачалось проектом Угоди про асоціацію. Власники та директори підприємств прогнозували, що відмова від політики протекціонізму призведе до згорання багатьох виробництв в Україні. В цьому побоюванні проявився той факт, що в ідеології Партії регіонів чітко простежується не лише неоконсервативний, а й традиційно-консервативний компонент. Адже негативне ставлення до політики вільної торгівлі властиве саме традиційному консерватизму.

По-друге, це було також викликано проблемами соціально-політичної кон'юнктури. Функціонери Партії регіонів закономірно прогнозували, що можливе згорання виробництва негативно відіб'ється на становищі населення, насамперед у базових для партії регіонах. Саме тому, на наш погляд, В. Янукович зауважував необхідність того, щоб український народ відчув процес євроінтеграції у вигляді покращення життя [11]. На перший погляд, ця теза мала бути

властива не консерваторам, а скоріше соціал-демократам. Але її слід розуміти саме в контексті, наведеному у попередньому абзаці. Теза про «покращення» викликана не стільки турботою про рівень заробітної плати, скільки хвилюванням за безпеку згорання виробництва внаслідок відкритої конкуренції. І в цьому контексті керівництво та деякі представники Партії регіонів виступили як «чисті» консерватори, яким схиляння до протекціонізму завжди було властиве набагато більше, ніж соціал-демократам, а тим більше лібералам.

По-третє, обережне ставлення до проблеми євроінтеграції було пов'язане з аналізом українськими неоконсерваторами ситуації на світових ринках, тенденціями розвитку економічної ситуації в країнах Європейського Союзу, особливо наприкінці першого – на початку другого десятиліття XXI ст. У зазначеному Посланні до Верховної Ради України В. Янукович наголошував на небезпечних тенденціях всередині Європейського Союзу, пов'язаних з економічною кризою [15, с. 121], на зростанні ізоляціоністських настроїв у ЄС. Натомість він констатував зростання у світі ролі економік Китаю, Індії, Бразилії, Туреччини та низки інших країн [15, с. 122].

Ще жорсткіше висловлювався колишній міністр закордонних справ України К. Грищенко, який у березні 2012 р. зазначав, що Захід наразі знаходиться в кризі, яка має не лише економічний, а й геополітичний та ідеологічний вимір [16]. Останній вже прямо підірвав тезу про європейський цивілізаційний вибір України.

Отже, неоконсерватори побоювались, що криза в країнах Євросоюзу може не просто поглибитись, а й поширитись з фінансово-економічної на інші сфери життя суспільства. В цьому контексті слід звернути увагу на точку зору одного з теоретиків українського консерватизму у сфері зовнішньої політики, заступника міністра закордонних справ часів президентства Л. Кучми та керівника міжнародного управління його Адміністрації А. Орла. В одній зі своїх програмних статей він прогнозує, що майбутні події можуть призвести до краху багатьох політичних інститутів та політичних цінностей Євросоюзу. На його думку, у найближчі двадцять років суспільний устрій європейських країн не зможе зберегти форму ліберальних демократій, а ЄС та НАТО не зможуть самотужки впоратись із глобальними викликами. Натомість він пропонував звернути увагу на країни Сходу, які, незважаючи на свої «хвороби», вже сьогодні демонструють темпи розвитку набагато вищі за європейські [17].

Якщо критика на адресу Європи впливового, але все ж не офіційного діяча, яким у 2011–2013 рр. був А. Орел, могла сприйматись як його особиста думка, то в разі, коли її проголошували офіційні особи, це перетворювалось на офіційні ідеологічні гасла партії та держави. З тезою про вибір на користь європейських цінностей не узгоджувалась зокрема заява Президента, що «провідні країни» схильні вирішувати свої проблеми за рахунок слабших держав, які відтак не мають достатніх можливостей для адекватного реагування на сучасні безпекові виклики та загрози [15, с. 122].

Враховуючи такі оцінки, не дивно, що в деяких виступах лідери Української держави відходили від постулатів про стратегічність проєвропейського курсу. Зокрема, В. Янукович кілька разів досить чітко висловлювався про необхідність для України прагматичної, ідеологічно нейтральної політики партнерства у відносинах з Росією, США, ЄС та іншими суб'єктами міжнародної політики та зауважував, що у 2010 р. Україна обрала концепцію національного прагматизму, яка є вдалою і адекватною як до викликів політико-економічного середовища, так і до нових шансів, що нею відкриваються [15, с. 124].

Крім того, на важливі для українського неоконсерватизму висновки нашої аналізу історії відносин ЄС з претендентами на членство в ньому, а також протікання модернізації в цих країнах. Зокрема, К. Грищенко зауважував існування різних моделей модернізації в Європі. На його думку, існують дві моделі успішної модернізації – польська та турецька. В останній підтримка Євросоюзу не є вирішальним моментом. Це змусило його зробити кардинальний висновок, що обмежує інституційний вимір євроінтеграційної політики: «ЄС для нас важливий не стільки як комфортабельний дім, куди ми хочемо в'їхати, скільки як інструкція з будівництва власного комфортабельного дому» [16].

З ним погоджується й А. Орел, який, виходячи з наведених вище його прогнозів розвитку Євросоюзу, робить логічний висновок, що членство України в ЄС перестало бути смислоутворюючою ідеєю інтеграції, що євроінтеграція має бути продовжена, але не на основі приєднання до існуючих європейських інституцій [17].

Намагаючись поєднати євроінтеграційну риторику з національно-культурними, зокрема й регіональними передумовами зовнішньої політики, українські неоконсерватори вибудовують нові пропозиції щодо міжнародної політики. Особливого поширення набула ідея багатостороннього співробітництва. Так, В. Янукович, попри пріоритетність курсу на повноправне членство України в Євросоюзі, доводив перевагу багатосторонніх варіантів прийняття значущих рішень глобального й регіонального характеру [15, с. 124]. К. Грищенко висунув ідею стратегічної рівноваги України у трикутнику Захід-Росія-Схід [16]. Л. Кожара у січні 2013 р. повторив ідею Путіна про співтовариство економік від Лісабона до Владивостока та зазначив, що єдиній Європі необхідне об'єднання ресурсів та промисловості Сходу, а також фінансового та технологічного потенціалу Заходу. Йдеться про взаємодію між Митним Союзом та європейським ринком. Міністр наголошував, що ці ринки не є несумісними [18]. А. Орел зауважує, що все більше експертів висловлюється про необхідність прямих зв'язків між НАТО та ОДКБ. На перешкоді цьому шляху, на його думку, стоять «колосальна інерція мислення часів холодної війни та спротив бюрократичних апаратів» [17].

Ці ідеї багатостороннього співробітництва, які висували українські консерватори, та ролі, яку вони у цих планах відводили Україні, піддавалися значній критиці різними колами аналітиків. Багато останніх, базуючись на аналізі фінансово-економічного потенціалу України, вважали її неспроможною бути комунікатором між світовими центрами впливу [19]. Деякі європейські спостерігачі, відштовхуючись від того, що водорозділ в Європі є скоріше не соціально-економічним, а ментальним політичним рубежем, що ЄС – не лише економічне співтовариство, а співтовариство цінностей, наголошували на тому, що метафора мосту не відповідає європейській функції України, яка має нормативний компонент, а саме транзит демократичних цінностей із Заходу на Схід. Щоб здійснювати цю функцію, Україні потрібна надійна перспектива членства в Євросоюзі [20].

Огляд ідейних передумов зовнішньополітичних концепцій українських консерваторів був би неповним, якщо не згадати про ще один момент, який був актуалізований вже вищезгаданим А. Орлом. Він взагалі піддає сумніву, що проєвропейська зовнішня політика України ґрунтується на ціннісному виборі. На його думку, якщо «копнути» глибше, то й серед «євроідеалістів» буде багато тих, кому європейські цінності байдужі [17]. В даному випадку йдеться про суперечність між політичною риторикою та реальними політичними інтересами, про екстраполяцію на зовнішню політику внутрішньої політичної боротьби. Проєвропейські гасла лише використовуються у боротьбі з політичними опонентами, а не ґрунтуються на сприйнятті європейських цінностей.

Враховуючи вищесказане, слід зробити такі висновки. Хоча після лютого 2014 р. неоконсерватизм виявився відлученим від влади, зараз на політичній арені України відсутня структура, яка б інтегрувала більшість його течій (раніше таку роль відігравала Партія регіонів). Водночас не можна говорити, що він ніколи більше не впливатиме на формування зовнішньої політики. Точка зору, що для українського неоконсерватизму важливість Європейського Союзу визначається не цінностями, які лежать в його основі, а лише його економічною потужністю, не зовсім точно віддзеркалює ситуацію. Український неоконсерватизм не має єдиного погляду щодо європейського вектору. Установки його політичних угруповань коливаються в широкому діапазоні від підтримки євроінтеграції до її несприйняття. Тому суперечливою є його ідеологія. З одного боку, вона проголошує курс на євроінтеграцію на основі цивілізаційного вибору, тобто орієнтацію на цінності Євросоюзу та передбачає чіткий інституційний вимір європолітики у вигляді членства в ЄС. Хоча частина ідеологів неоконсерватизму заперечує реальну вагу цих цінностей для українського політикуму. З іншого боку, вона включає уявлення про національну, культурну окремішність українців та водночас про їх етнокультурну близькість до Росії. Важливе значення для

формування зовнішньополітичної концепції консерватизму мають економічно-прагматичні мотиви, зокрема налаштованість на протекціонізм щодо вітчизняної промисловості та сільського господарства, побоювання негативних для них наслідків євроінтеграції. Відкладення до 2016 р. (за сприяння вже нової влади України) терміну набуття чинності економічною частиною Угоди про асоціацію підтверджують справедливість цих побоювань, прогнозів неоконсерваторів щодо негативних наслідків прискореної інтеграції України до ЄС.

1. *Сейнтсбері Д.* Що таке торізм? / Д. Сейнтсбері // Консерватизм : Антологія / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД „Простір”, «Смолоскип», 2008. – С. 3–4.
2. *Чернавский М. Ю.* К проблеме возникновения идеологий либерализма и консерватизма / М. Ю. Чернавский // Гуманитарные науки: проблемы и решения. – СПб : Изд-во «Нестор», 2007. – Вып. V. – С. 67–78.
3. *Попов Э. А.* Русский консерватизм : идеология и социально-политическая практика / Попов Э. А. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 2005. – 234 с.
4. Neoservatism [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1075556/neoservatism>.
5. *Суцність* неоконсерватизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.allinhistory.ru/hists-712-1.html>.
6. *Kagan R.* Toward a Neo-Reaganite Foreign Policy [Електронний ресурс] / R. Kagan, W. Kristol. – Режим доступу : <http://carnegieendowment.org/1996/07/01/toward-neo-reaganite-foreign-policy/1ea>.
7. *Давутоглу* – отец турецкой геополитики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voprosik.net/davutoglu-otec-tureckoj-geopolitiki/>.
8. *Шморгул О.* Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти / О. Шморгул // Народний депутат. – 2010. – № 2–3. – С. 24–29.
9. *Шаповалова О.* Ілюзія вибору та її ризики для зовнішньої політики України / О. Шаповалова // Зовнішні справи. – 2013. – № 1. – С. 6–9.
10. *Програма* Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://static.partyofregions.ua/uploads/document/file/4fe18a/4fe18a59c4ca42a829000001/program_party_of_regions.pdf.
11. *Закон України* «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. № 2411-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
12. *Янукович В.* Євроінтеграція являється для України цивілізаційним вибором [Електронний ресурс] / В. Янукович. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1111439>.
13. *Кожара Л.* Вітальне слово Міністра закордонних справ Леоніда Кожари на конференції за підсумками конкурсу на тему: «Україна ХХІ століття: цивілізаційний вибір» 23 травня 2013 р. [Електронний ресурс] / Л. Кожара. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-mfa/minister/speeches/1461-vitalyne-slovoministra-zakordonnih-sprav-leonida-kozhari-na-konferenciji-za-pidsumkami-konkursu-na-temu-ukrajina-khkh-stolittya-civilizacijni-vibir>.
14. *Янукович В.* Европа важнее России : [стаття Президента України] [Електронний ресурс] / В. Янукович // The Wall Street Journal. – Режим доступу : http://ukrudprom.ua/news/Viktor_YAnukovich_Evropa_vagnee_Rossii.html.
15. *Янукович В. Ф.* Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України / Янукович В. Ф. – К. : Б. м., 2011. – 416 с.
16. *Грищенко К.* Стратегическое равновесие как шанс Украины в многополярном мире [Електронний ресурс] / К. Грищенко. – Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/POLITICS/strategicheskoe_ravnovesie_kak_shans_ukrainy_v_mnogopolyarnom_mire.html.

17. *Орел А.* На распутье? [Электронный ресурс] / А. Орел. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/na-raspute-_.html.
18. *Кожара Л. О.* Виступ Міністра закордонних справ України в Чернівецькому Національному університеті імені Юрія Федьковича «Єдина Європа: український погляд» 14 січня 2013 р. [Електронний ресурс] / Л. О. Кожара. – Режим доступа : [http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua%2Fnews&data\[5012\]\[id\]=2378](http://www.chnu.cv.ua/index.php?page=ua%2Fnews&data[5012][id]=2378).
19. *Горбулин В.* Украина и стратегические перспективы Европы: ответ «евроскептикам» [Электронный ресурс] / В. Горбулин, С. Бершеда. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/internal/ukraina-i-strategicheskie-perspektivy-evropy-otvetevroskeptikam-_.html.
20. *Шнайдер-Детерс В.* Европейская функция Украины, или Как Украина может стать «общеевропейским фактором» [Электронный ресурс] / В. Шнайдер-Детерс. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/POLITICS/evropeyskaya_funktsiya_ukrainy,___ili_kak_ukraina_mozhet_stat_obscheevropeyskim_faktorom.html.